

TANULMÁNYOK – A kisebbségi magyarok nyelvhasználata

Lanstyák István

A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma¹

Linguistic Accuracy as a Linguistic Problem

Enforcing the idea of considering linguistic uniformisation as primary principle is not for the people's best interest. Strengthening identity, as well as the growing emphasis of expressing unique linguistic identity of minor communities, is typical of the post-modern era. The view, according to which linguistic diversity can be harmful for states, can be considered a linguistic myth.

Bevezetés

Dolgozatomban a létező magyar nyelv művelés által nyelvhelyességi-nevezett kérdésekkel mint megoldandó nyelvi problémával foglalkozom. A „nyelvi probléma” fogalmának értelmezésében a nyelv alakítás egyik, nálunk jelenleg még kevésbé ismert irányzatának, az ún. nyelvmenedzselés-elméletnek a felfogásából indulok ki.² Munkám egyik elágazása azoknak a vizsgálódásoknak, amelyeket Kolláth Annával közösen folytatunk, s melyeknek fő célja, hogy képet kapjunk arról, hogy a magyarországi és a határon túli magyarok – hétköznapi beszélők, nem nyelvészek – milyen nyelvi problémákkal küszködnek, és ezeket hogyan próbálják megoldani, illetve milyen jellegű segítségre számítanak a nyelv művelők vagy a nyelvészek részéről.

A kutatás első szakaszában egy kísérleti jellegű kérdőív segítségével gyűjtöttünk adatokat 2006 decemberében néhány magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemi, illetve főiskolai hallgatótól, akik három gyökeresen eltérő nyelvi helyzetben élnek: 18 adatközlőnk többségi helyzetű magyarországi magyar (Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely); 7 adatközlőnk (viszonylag) stabil kétnyelvűségi helyzetű szlovákiai magyar (Comenius Egyetem, Pozsony); 8 adatközlőnk nyelvcserhelyzetben élő szlovén állampolgár (Maribori Egyetem). (A vizsgálat néhány részletére l. Kolláth–Lanstyák, megjelenés alatt.)

¹ Az e munka alapjául szolgáló kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia támogatta. Itt köszönöm meg Domonkosi Ágnes, Kolláth Anna és Kitlei Ibolya észrevételeit, tanácsait.

² A nyelvmenedzselés-elméletet (Language Management Theory) Björn H. Jernudd és Jiří V. Neustupný dolgozta ki az 1970-es években a nyelvtervezés-elmélet továbbfejlesztett változataként (l. pl. Jernudd–Neustupný 1987; Jernudd 1993; Nekvapil 2006; Neustupný–Nekvapil 2003; magyarul Szabómihály 2005, 2006). Az elmélet központi fogalma a „nyelvi probléma”.

Ezt az anyagot 2007 májusában kiegészítettem a pozsonyi Comenius Egyetem 14 hallgatójának a 2006–2007. tanév folyamán vezetett nyelvi naplójából vett adatokkal. A nyelvi naplót a hallgatók a két-nyelvűség és kontaktológia (1. félév), valamint a szociolingvisztika (2. félév) speciálkollégiumra készítették, s olyan nyelvi vonatkozású eseményeket rögzítettek benne, melyeknek az adott félév szorgalmi időszakának folyamán közvetlen részesei voltak, illetve néhány esetben olyan eseményeket is, melyekről mások elbeszélése alapján szereztek tudomást ebben az időszakban. Eseményleíráson kívül a hallgatók észrevételeiket is megfogalmazhatták az általuk valami miatt érdekesnek, figyelemre méltónak tartott nyelvi eseményekkel, jelenségekkel kapcsolatban. A napló értékelésében nem játszott lényeges szerepet a bejegyzések száma, így föltehető, hogy a hallgatók valóban hiteles eseményeket és észrevételeket rögzítettek.

A dolgozatomban közölt nyelvi példák részben ebből a két forrásból (a kérdőívekből és a naplókából), részben pedig a Nyelvművelő kézikönyvtár új kiadásából (NymKsz.² 2005) valók.

Nyelvi probléma

A nyelvmenedzselés-elmélet egyik legrokonszenvesebb vonása, hogy annak eldöntését, mi nyelvi probléma, és mi nem, a hétköznapi beszélőre bizza. Szemben a nyelvműveléssel, melynek középpontjában az absztrakt „nyelv” érdekei állnak, és szemben a nyelvtervezéssel, amely hite szerint a „nemzet” érdekeit tartja szem előtt, a nyelvmenedzselésben a hús-vér emberek, ezen belül is mindenekelőtt a „laikus beszélők” érdekei kerülnek előtérbe. A nyelvmenedzselés szakemberei az egy-egy közösségben meglévő nyelvi problémák feltérképezésében a hétköznapi beszélők szokványos nyelvi diskurzusaiból indulnak ki, s az ezekben található nyelvi problémákból kiindulva döntenek el, hogy a szervezett nyelvalakításnak mely problémákkal kell foglalkoznia.

A nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémát az adott helyzetben érvényesülő normától való, negatívan értékelt eltérésként értelmezi (l. pl. Nekvapil 2006: 97). Mivel ez a felfogás több, itt nem részletezhető problémát fölvet, jómagam a nyelvi problémát inkább a következményei felől közelítem most itt meg, s olyan problémaként definiálok, amely a beszédtevékenység során vagy ahhoz kapcsolódóan jelentkezik, a beszélőknek kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven vagy nyelvváltozaton.³

³ A „beszédtevékenységet”, ill. a „beszélőt” tágan kell értelmezni, az írást, ill. írásban fogalmazó személyt is bele kell érteni.

Amint arra maga a *probléma* szó is utal, a nyelvi probléma olyan „ügy”, amely megoldásra vár.

A kérdőívekben és a nyelvi naplókban rögzített nyelvi problémák jellegük szerint több csoportba sorolhatók; a terjedelmi korlátok miatt ezeket csak felsorolom és röviden értelmezem: 1. stílus (mikroszinten nem megfelelő stílusértékű nyelvi forma⁴ használata, makroszinten nem megfelelő nyelvváltozat vagy nyelv használata); 2. nyelvhelyesség (a nyelvművelők által helytelennek minősített elem használata); 3. nyelvi hiány (mikroszinten a szükséges nyelvi forma nem ismerete vagy felidézésének nehézsége; makroszinten egy nyelvváltozat vagy nyelv nem ismerete); 4. nyelvbeli hiány (mikroszinten a nyelvi rendszerben eredendően meglévő tökéletlenség, többértelműség, bizonytalanság; makroszinten a beszélők számára szükséges regiszterek hiánya⁵); 5. akadályoztatás (mikroszinten egy nyelvi forma használatának korlátozása vagy tiltása, pl. tabuisztikus okokból; makroszinten egy nyelvváltozat vagy nyelv használatának korlátozása tiltása, pl. politikai okokból); 6. tévesztés (különbéle típusú nyelvbotlások, ill. agrammatikus szerkezetek, mondatok stb. véletlenszerű használata); 7. helyesírás (helyesírási hibák, ill. bizonytalanságok)⁶; 8. nyelvi készségekkel kapcsolatos hiányok (nem megfelelő olvasási vagy fogalmazási készség valamely nyelven); 9. patológikus jelenségek (beszédhibák, valamint a betegségek és az öregedés nyelvi következményei)⁷.

Ebben az írásomban a kilenc problémacsomagból csupán a sajátos módon összefüggő első és másodikat veszem szemügyre, s a fölvetődő kérdésekkel csak mikroszinten foglalkozom. Meg kell jegyezni, hogy – meglepő módon – a kérdőívekben és a nyelvi naplókban alig néhány példa található olyan jelenségekre, amelyeket stíluskérdésnek szoktunk tekinteni (s még a meglévő néhány sem egyértel-

⁴ A nyelvi forma összefoglaló megnevezése kíván lenni a nyelvi rendszer különböző síkjain található nyelvi jelenségeknek, vagyis a nyelvi forma lehet fonéma, morféma, lexéma, szó szerkezet stb.

⁵ A magyar nyelvből jelenleg nem hiányoznak olyan regiszterek, amelyekre a beszélőknek szükségük volna, így azok semmilyen beszédhelyzetben nem kényszerülnek nyelvi okokból kódváltásra. A régi magyar nyelvben azonban volt ilyen hiány (pl. a szaknyelvi regisztereké), s ma is van számos más nyelvben.

⁶ A helyesírási hibák elkövetése szigorúan véve nem nyelvi probléma, ám a laikus beszélők feltétlenül annak tartják, márpedig kiindulópontunk szerint nyelvi probléma az, amit a beszélők annak tartanak. Sőt a laikus beszélők számos valódi nyelvi problémát is helyesírásinak tartanak, különösen a hangtani, sőt alaktani (!) jelenségek írásos rögzítésével kapcsolatosakat.

⁷ Ez a típus némileg kilóg a rendszerből, lévén szó valójában orvosi, nem pedig nyelvi problémáról. Mivel azonban a válaszokban (a szombathelyiekében) a nyelvi problémák közt igen gyakori volt a beszédhibák említése, s mivel azt, hogy mi nyelvi probléma, és mi nem az, a nyelvmenedzselés-elmélet szerint nem a nyelvész, hanem a beszélő dönti el, indokolt ezeket is számba venni.

műen az). Annak az oka, hogy mégis külön problémacsoportként különböztetem meg a stílust, az, hogy számos nyelvhelyességi kérdés valójában közvetlenül vagy közvetve stíluskérdés, így ez a csoport nagyobb, mint amilyennek látszik, ezenkívül az ide tartozó jelenségek nagyon fontosak.

Stílus és nyelvhelyesség

A stílus és a nyelvhelyesség egymással ellentétes, paradox módon mégis szorosan összefüggő két jelenség. A stílus lényege, amint tudjuk, a beszélő rendelkezésére álló nyelvi eszközök (pl. a nyelvi változók egyes változatai) közötti választás a beszédhelyzet követelményeinek és a beszélő egyéniségének megfelelően, a nyelvhelyesség viszont olyan formák használatát jelenti, amelyeket a nyelvvelő – többnyire strukturalista megfontolások és logikai okoskodások alapján – eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbnak tartanak más nyelvi formáknál (Lanstyák 2003). Mivel azonban a nyelvhelyességi intelmek száma követhetetlenül magas, a szabályok pedig sokszor a laikus beszélők számára megjegyezhetetlenül bonyolultak, az ilyen előírások számottevő része írott malaszt maradt, a maradék pedig eltérő mértékben lett részévé az eltérő társadalmi rétegek által használt nyelvváltozatoknak, ezáltal pedig stíluskérdéssé vált.⁸ A stílus és a nyelvhelyesség kérdései a másik oldalról, a stílus oldaláról is összetalálkoztak, ugyanis a nyelvközösség – pontosabban a műveltségi elit – eleve meglévő értékítéletével sok esetben a nyelvvelők azonosultak, s az érintett nyelvi formát mintegy másodlagosan tették nyelvhelyességi kérdéssé, különféle nyelvészeti álévekkel racionalizálva az elit által nem használt formák „nyelvi helytelenségét”.

Mindkét útra példa az ún. suksükölés⁹ megbélyegzéstörténete, de az előbb vázolthoz képest fordított sorrendben. Amint Sinkovics Balázs (2006) kutatásaiból tudjuk, annak ellenére, hogy a jelenség nyelvjárási szinten a nyelvterület jelentős részén él, az ó-, ill. közép-magyar nyelvemlékekből csak két kétségtelen példánk van rá; ez arra utal, hogy a műveltségi elit a suksüköt soha nem fogadta el az írott nyelvben. Ez az elutasítás azonban aligha jelentett erős megbélyeg-

⁸ Ezt a helyzetet maguk a nyelvőrök is tudomásul vették, s a helyesnek vagy helyesebbnek tartott nyelvi formát sok esetben valamely nyelvváltozathoz kötötték, pedig ezzel voltaképpen a nyelvhelyesség lényegét tagadták meg, hiszen az a forma, amely nyelvi okokból rossz, az nyilvánvalóan minden nyelvváltozatban rossz.

⁹ A suksükölés lényege, hogy a *-t* végű igék bizonyos alakjaiban a kijelentő és a felszólító módú formák egybeesnek, pl. *kutassa* 'kutatja' és 'kutassa'; *vezessük* 'vezetjük' és 'vezessük'. Tágabb értelemben beletartozik a csukcsükölés (*tartsa* 'tartja' és 'tartsa'), a szuksükölést is (*ossza* 'osztja' és 'ossza').

zést, hiszen az 1940-es évek végéig még az egyéb kérdésekben meglehetősen szigorú hivatásos nyelvvelők egy része is – a nyelvvelők fő árama – csupán „népies pongyolaságnak” tartotta. Valószínű, hogy a nyelvvelők ekkor még csak egyszerűen azonosultak a műveltségi elit értékítéletével, a jelenséget nem nyelvi jellege, hanem tényleges stílusértéke miatt helytelenítette, főként az írott nyelvben. A fordulat a szélsőséges nyelvvelők körében a harmincas évek folyamán, a mérsékeltebb nyelvvelésben pedig a negyvenes évek végén következett be: létrejöttek a máig hangoztatott – de közismerten hamis – nyelvi és kommunikációs érvek (két igemód összekeverése, a közlés pontosságának veszélyeztetése), melyek alapot szolgáltatottak a jelenség erőteljes megbélyegzéséhez. Ez be is következett, a suksük „népies pongyolaságból” meglepő gyorsasággal lényegült át „rút helytelenséggé”, s a nyelvvelésnek ezt az új álláspontját hamarosan a műveltségi elit is magáévá tette. Mivel társalgás közben nehéz „megállanunk s azon törnünk a fejünket, hogyan kell helyesen mondanunk az igealakot” (Juhász Jenőt 1937. évi cikkéből idézi Sinkovics, i. m. 301), nem csoda, hogy a nyelvjárási háttérű beszélők közül csak a műveltségi elitbe törekvők voltak képesek átállni a „helyes” ragozásra. Közben az áttérni képtelen suksükölő tömegek jelentős része a nagy társadalmi átrendeződés folytán városlakóvá vált, ami szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a suksük immár ne csupán „népies pongyolaság” legyen, hanem az iskolázatlan tömegekre jellemző „rút” és „helytelen” beszédmód.¹⁰

Az ezt és más nyelvi változókat érintő, főntebb vázolt folyamatok eredményeképpen a mai helyzet az, hogy a nyelvhelyességi szempontból kifogásolt változatok rendkívüli mértékben eltérnek egymástól a tekintetben, hogy a nyelvőrök értékítéletét mennyire osztja a nyelvközösség, ill. annak különféle részlegei, a kisebb-nagyobb beszélőközösségek, s ennek egy másik aspektusaként nagy különbség van abban is, hogy az iskolázott beszélők nyelvi gyakorlata mennyire követi a nyelvőrök ajánlásait. Vannak nyelvi formák, melyeknek a nyelvvelői megítélése összhangban van az iskolázott hétköznapi beszélők megítélésével, de vannak olyan esetek is – ez utóbbiak száma valószínűleg jóval nagyobb –, amikor a beszélőknek egyáltalán nincs tudomásuk arról, hogy az általuk formális beszédhelyzetekben is bátran használt formákat a nyelvvelők kárhóztatják.

A problémamegoldás szempontjából föltétlenül különbséget kell tenni a két eset közt, még akkor is, ha megkülönböztetésük nem min-

¹⁰ A suksük erős megbélyegzéséhez hozzájárulhatott az az ellenszenv is, amelyet a középosztálybeli eredetű hagyományos műveltségi elit tagjai (a „reakciós csúfondároskodók”, l. Kovalovszky 1977: 207) érezhettek a politikai – de nem a műveltségi – elit részévé vált munkás- és parasztszármazású emberek iránt, akiknek egy része nem sajátította el a standard igeragozási formákat (nem tudták vagy esetleg nem is akarták).

dig egyszerű.¹¹ Az elsőnek említett csoportba tartozó jelenségeket stíluskérdésként célszerű értelmezni, mivel ezek nyelv művelői megítélése mintegy belevetül a stílusértékükbe, illetőleg stílusértékük meghatározza a nyelv művelők megítélését. Adatközlőink szinte csak ilyen „nyelv helyességi stílus problémákat” említettek a kérdőívekben, ill. a nyelvi naplókban, nyilván azért, mert csak ezek okoznak nekik és más embereknek problémát. Ennek alapján, valamint eddigi tapasztalataink alapján is a többi nyelv helyességi kérdést „nyelv helyességi látszat problémának” nevezhetjük, mivel ezek a beszélőknek többnyire nem, csupán a nyelv művelőknek okoznak gondot, nekik is csak olyan értelemben, hogy nem mindig képesek követni a saját maguk, ill. társaik által kiagyalt nyelv helyességi szabályokat (erre l. Lanstyák 2003–2004 I: 95–96, 2006a). Az a vélekedés, hogy a nyelvközösségekben az iskolázott beszélők által is széleskörűen elfogadott nyelvi formák hibásak volnának, nem más, mint nyelvi mítosz, amely nyelv művelői babonák sokaságában ölt testet (l. Lanstyák 2006a, 2006b).

1. A fentiekből következően a nyelv helyességi stílus problémák jellegadó sajátossága az, hogy az ide tartozó jelenségek nyelv művelői megítélése többé-kevésbé összhangban van a beszélők közösség megítélésével, s ennek megnyilvánulásaként az érintett változók nagyobb és kisebb presztízsú, ill. megbélyegzett változatainak előfordulási gyakorisága bizonyos beszéd helyzetekben következetes, rendszerszerű eltéréseket mutat (erre l. pl. Lanstyák–Szabó Mihály 1997, Kontra szerk. 2003).¹²

1.1. A kérdőívekben és a nyelvi naplókban említett nyelv helyességi stíluskérdések egy része súlyos problémának tekinthető: azokról a jelenségekről van szó, amelyeket mind a nyelv művelők, mind az iskolázott beszélők erősen megbélyegeznek. Emiatt azok a beszélők, akik ezeket a formákat anyanyelv változatuk részeként sajátították el, gyakran kerülhetnek hátrányos helyzetbe, s válhatnak *lingvicizmus*, azaz nyelvi alapú diszkrimináció áldozataivá.

A belső nyelv helyességi kérdések¹³ közül biztosan ebbe a csoportba tartozik két „súlyos nyelv helyességi hiba”, a fentebb már említett

¹¹ Gondot okozhat egyrészt az, hogy nem vagyunk tisztában minden egyes nyelv helyességi jelenség nyelv művelői megítélésének ismertségével, másrészt egyes jelenségek nyelv művelői megítélésének ismertsége társadalmi rétegenként eltérő lehet, harmadrészt pedig ez az ismertség változhat is időben.

¹² Myhill (2004) terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy a nyelv alakítók által meghatározott ún. preskriptív helyesség (prescriptive correctness) összhangban van az elíthez tartozó beszélők nyelvhasználatán alapuló ún. presztízsalapú helyességgel (prestige-based correctness). Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy ez a kettő jelentős mértékben harmonizál a harmadik típusú helyességgel, a nagyra becsült (régébbi) írásbeliségen alapuló ún. szövegi helyességgel (textual correctness) is.

¹³ A belső nyelv helyességi kérdések közé az érintett nyelvi változók azon változatai tartoznak, melyek létrejöttében a nyelv művelők nem tételeznek föl idegen hatást, a külső nyelv helyességi kérdések közé pedig azok, amelyeket idegen eredetűnek tartanak.

suksükölés (pl. *izgassa* 'izgatja' jelentésben, kijelentő módú alakként) és a nákozás (pl. *én várnák* 'én várnék').¹⁴ A külső nyelvhelyességi kérdések körében e két jelenséghez hasonló erősségű mind a nyelv művelők, mind az iskolázott beszélők részéről a határon túli közösségekben használt államnyelvi kölcsön- és vendégzavak, szókapcsolatok¹⁵ megbélyegzése (nemcsak a magyarországi beszélők viszonyulnak hozzájuk általában negatívan, hanem maguk a határon túliak is). Ezek közül néhányat a hallgatók meg is neveztek a kérdőívekben és a nyelvi naplókban, pl. Fv *pohotovoszty* 'orvosi ügyelet', Fv *obcsánszki* 'személyi igazolvány', Fv *urologický čaj* 'vízhajtó tea', Fv *celozrnný chlieb* 'teljes kiőrlésű kenyér', Fv *jemne perlivá* 'enyhén szénsavas (ásványvíz)'; Mv *gúzsva* 'tologás, tömeg', Mv *fotokopiroz* 'fénymásol', Mv *opcsina* 'községháza', Mv *upam* 'remélem, bízom benne', Mv *festa* 'buli'.¹⁶

1.2. Számos további, a belső nyelvhelyesség szempontjából kifogásolt jelenség él elevenen legalábbis az iskolázott beszélők tudatában, ezek azonban nem okoznak a beszélőknek az előzőekhez hasonlóan súlyos problémát, mivel megbélyegzettségük jóval enyhébb, ha egyáltalán beszélhetünk többük esetében megbélyegzésről. Enyhébb megítélésüknek az az oka, hogy ezek jelentős részét az iskolázott beszélők is használják, legalábbis informális helyzetekben, sőt vannak köztük olyanok is, amelyek egyenesen a formális stílusban „érzik jól magukat”. Nem csoda hát, hogy az ilyen nyelvi formák nemegyszer még a formális stílusú beszélt nyelvi diskurzusokban is észrevétlenek maradnak.

A belső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek közül a hallgatók válaszaiban¹⁷ a következők fordultak elő: magánhangzó-rövidülések a gondozottnak szánt beszédben (pl. *ovoda*, *utiköltség*, *kivánság*); a *garambol*, a *bicigli*, az *inekció* és sok más fonolexikai változat; az iktelen igeragok használata ikések helyett kijelentő mód, egyes szám első személyben (pl. *én eszek*, *játszok*, *emlékszek*, *lakok*); a *-ba/-be* határozórag használata *-ban/-ben* „helyett” (pl. *a táncterembe vagyok*); a *szokok*, *szoksz* stb. *valamit tenni* és ehhez hasonló formák használata-

¹⁴ E két jelenség különállásának, más belső nyelvhelyességi kérdésektől eltérő viselkedésének empirikus bizonyítékára l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 126. Meg kell még jegyezni, hogy a tágabb értelemben vett suksükölés egyik válfaja, a szuksükölés mind a közösségi (de nem a nyelv művelői!) megítélés, mind a nyelvi gyakorlat alapján inkább a következő csoportba tartozik (vö. Kontra szerk. 2003: 139).

¹⁵ A kettő között a különbség az, hogy a kölcsönzavak szerves részei az átvevő nyelvváltozatnak, míg a vendégzavak csak alkalmilag, kódváltásként fordulnak elő bennük.

¹⁶ Az Fv rövidítés a felvidéki (szlovákiai) magyar, az Mv a muravidéki (szlovéniai) magyar nyelvváltozatokra utal.

¹⁷ A csak általánosságban megnevezett jelenségeket a jobb érthetőség és nagyobb szemléletesség kedvéért saját konkrét példáimmal egészítettem ki mindenütt, ahol ezt nem tették meg a hallgatók.

ta a jelenben szokásosan ismétlődő cselekvés jelölésére a standard *szoktam, szoktál* stb. „helyett”; a nyelv művelők által „terpeszkedő kifejezéseknek” bélyegzett funkciógés szerkezetek használata (pl. *megrendezésre kerül, változtatásokat eszközöl*); határozott névelő használata személynevek előtt (pl. *az Éva, a Pólya*); a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevének többes számú használata (pl. *fájnak a lábai, nagyok a kesztyűi*) stb.

Ami a külső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségeket illeti, a közmagyar idegen szavak – közvetlen kölcsönszavak, ill. a magyar szókincsbe tartozónak nem is tekinthető vendégszavak¹⁸ – jelentős része szintén nyelvhelyességi stíluskérdésnek minősíthető, de ezek nagy részének beszélők általi megítélése jóval enyhébb, mint a határon túli kölcsönszavaké. Úgy tűnik, hogy a nyelvhelyességi stílusproblémák közé viszonylag kevés közvetett kölcsönszó, ill. nyelvtani kontaktusjelenség tartozik. Eddigi megfigyeléseink és vizsgálataink (l. Lanstyák és mtsai 1998) arra engednek következtetni, hogy a közvetett kölcsönszavak és a nyelvtani kontaktusjelenségek többsége idegen eredetük miatt valószínűleg ritkán válik stíluskérdéssé, legnagyobb részük jól beilleszkedik a magyar nyelv szókincsébe, ill. nyelvtani rendszerébe, s így a beszélők többnyire nincsenek tudatában idegen eredetüknek és az emiatti kárhóztató nyelv művelői megítélésnek (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997, Szabó Mihály 2006). Egyes közmagyar szavak sajátos határon túli jelentései mégis feltűnést kelthetnek; pl. az egyik szlovákiai hallgató nyelvi naplójába bejegyezte, hogy egy 23 éves egyetemista fiú a *kanális* főnevet ’tv-csatorna’ értelemben használta (a szónak több határon túli régióban van egyébként ilyen jelentése).

Sajátos paradoxon, hogy a kisebbségi adatközlők – különösen a szlovákiaiak – a nyelvi problémák közt alig említettek belső nyelvhelyességi stílusjelenséget, holott az ide tartozó, helytelennek tartott nyelvi formák használata mind a tapasztalatok, mind a vizsgálatok szerint (l. pl. Beregszászi–Csernicskó 2004; Göncz 1999, 2004; Lanstyák–Szabó Mihály 1997, 2002; Kolláth 2005, Kontra 2006 stb., stb.) valójában sokkal kiterjedtebb a kisebbségi közösségekben, mint Magyarországon: egyrészt többféle beszédhelyzetben jelennek meg, másrészt szélesebb társadalmi rétegek használják őket.¹⁹ Ennek legalább három oka lehet. Az egyik az, hogy a határon túli magyarok annyi valóságos, súlyos nyel-

¹⁸ Az idegen szavak két csoportjára l. J. Soltész 1967: 304.

¹⁹ Gondolhatnánk arra is, hogy a határon túli hétköznapi beszélők nincsenek tisztában az ide tartozó nyelvi formák nyelv művelői megítélésével (ami sokszor igaz lehet, hiszen egy részük nem is jár magyar iskolába), ez azonban semmiképpen sem lehet az oka annak, hogy az adatközlők válaszaiban ezek a formák olyan gyéren fordultak elő, hiszen az adatközlők mindkét határon túli régióban magyar szakos hallgatók voltak.

vi problémával szembesülnek rendszeresen, hogy ezek mellett a nyelvhelyességi problémák eltörpülnek. A másik az, hogy a határon túli közösségekben épp a nyelvhelyességi „hibák” nagyobb elterjedtsége miatt a velük szembeni türelem is nagyobb, így nem is okoznak a beszélőknek akkora problémát, mint Magyarországon. A harmadik ok pedig a magyar szakos hallgatók képzésének eltérő sajátágaiban keresendő; az egyes felsőoktatási intézményekben a nyelvművelő szemlélet továbbélése valószínűleg eltérő mértékű.

2. A nyelvművelés reprezentatív kiadványaiban, a Nyelvművelő kézikönyvben és a Nyelvművelő kézisztár két kiadásában található nyelvhelyességi kérdések számottevő része nyelvhelyességi látszatprobléma: az érintett nyelvi formák használatát a nyelvművelők ugyan helytelenítik, erről azonban valószínűleg még az iskolázott emberek többségének sincs tudomása.²⁰ A Nyelvművelő kézisztár új kiadása szerint (NymKsz.² 2005) például az alább felsorolt nyelvi formák kisebb-nagyobb mértékben helytelennek minősülnek, s az olvasókat a szerzők más nyelvi formák használatára akarják rávenni, vagy általában, vagy a standard nyelvváltozat vonatkozásában.

A belső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek: az *ad* szóval mint funkcióiággal alkotott számos kifejezés, pl. *hangot ad a véleményének, hitelt ad valaminek, lendületet/lökést ad vminek, (vmilyen) magyarázatot ad vmire, pofont ad vkinek, útbaigazítást/útmutatást ad vkinek, igennő/tagadó/kitérő stb. választ ad vmire; az aláhúz* ige átvitt értelmű használata (pl. *aláhúzza valaminek a fontosságát; beszédében a miniszterelnök aláhúzta, hogy...*); az *alátámaszt* ige átvitt értelmű használata (pl. *vmi érvekkel támaszt alá; nézetét hatásos példákkal támasztotta alá*); az *alkot* szó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja; az amelyik* használata *amely* helyett, pl. *eltört a hamutartó, amelyikhez annyi kedves emlék fűződött; az amennyiben* feltételes kötőszóként való használata, pl. *amennyiben a felszólításnak 8 napon belül nem tesz eleget; az anyag* szó többes számú használata sok esetben, pl. *tananyagok, a vita anyagai*; a szembeállító *azonban* használata tagmondat élén, pl. *az esték már hűvösek, azonban a nappalok még kellemesen melegek; a bevett gyakorlat/szokás/dolog* kifejezésekben a *bevett* jelző; a *bonyolít* ige 'ügyintézés végez' jelentésben, ill. a *bonyolító* 'ügyintéző' főnév; a *lármát/zajt/mulatságot csap* kifejezés; a *bölcsőde* szó [bölcsőde] ejtése; a sportnyelvi *bunda* 'titkos megegyezés, összejátás vmiben' jelentése; stb., stb., stb.

²⁰ Myhill (2004) terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy a nyelvvalakítók által meghatározott ún. preskriptív helyesség ellentétben áll az elíthez tartozó beszélők nyelvhasználatán alapuló ún. presztízsalapú helyességgel, s valószínűleg a szövegi helyességgel is.

A külső nyelvhelyesség körébe tartozó jelenségek: az olyan *alá*-igekötős igék, mint pl. *alábecsül, aláereszkedik, alászáll, alázuhan*; az *alap* *jában véve* kifejezés; az *alapvető, alapvetően* szavak; az *alárendelt szerep(et játszik)* szókapcsolat; a *felesége hatása alatt* kifejezés; a *kéz alatt vesz/vásárol/elad* kifejezések; az *alul*-igekötős igék (pl. *alulfejtett, alultáplált, alulfizet, alulszámláz*); az *ami* kötőszó a főmondat egészére vonatkozóan, pl. *Mindennap felhív telefonon, ami eleinte jólesett, de most már idegesít*; az *anélkül, hogy* szerkezet, pl. *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna*; az *át* *megy* ige átvitt értelemben (pl. *a tiltakozás nyílt lázadásba ment át*); az *átütő* melléknév (pl. *átütő siker*); az *átveszi a leckét/tananyagot* kifejezés; a *bebeszél vkinek vmit* ige; a *behatárol* ige; a *behoz* ige átvitt értelmű használata, pl. *behozza a lemaradást/hátrányt/vesztéseget*; a *benyomás* főnév átvitt értelemben, pl. *vmi mély benyomást gyakorolt rá*; a *betart* ige az ilyen kifejezésekben: *betartja a szavát/ígéretét, betartják az egyezséget/szokást*; az *új rendszert/módszert/eljárást/szabályt vezet be* kifejezések; a *birtokában* ragos névszó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a szükséges adatok birtokában megindítottuk a hagyatéki eljárást*; a *céloz* tárgyas igeként való használata, pl. *ez a javaslat azt célozza, hogy...; stb., stb.*

A nyelvhelyességi problémák megoldása

Mivel a nyelvhelyességi stílusproblémák és a nyelvhelyességi látszatproblémák igen lényegesen különböznek egymástól, világos, hogy megoldásuk sem lehet egyforma. Ebből következik egy nagyon fontos feladat, melynek elvégzése a tulajdonképpeni problémamegoldó tevékenység feltétele: szét kell választani őket, a meglévő nyelvészeti szakirodalom felhasználásával, valamint új empirikus kutatások segítségével.

A nyelvhelyességi stílusproblémákat keletkezésük módjától függetlenül kulturális kérdésként célszerű kezelni. Ahogy a különféle típusú és színű lábbelik viselése a túsarkú cipőtől a sportcipőn keresztül a bakancsig nem elsősorban ortopédiai, hanem kulturális kérdés, úgy ma például a suksükölés sem elsősorban nyelvészeti kérdés, hanem kulturális. Az, hogy a suksükölő nyelvi formák nyelvileg ugyanolyan kifogástalanok, közömbös abból a szempontból, hogy bizonyos helyzetekben a suksükölés társadalmilag nem elfogadott beszédmód. Éppen ezért a jelenség korrekt nyelvi elemzése szükséges ugyan, és játszhat is szerepet a megbélyegzés enyhítésében, de ez önmagában aligha képes megváltoztatni tömegméretekben a suksük megítélését, és így nemigen

várhatjuk tőle, hogy a suksükölő beszélők megbélyegzése és hátrányos megkülönböztetése megszűnik.²¹

Egy egész nyelvközösség nyelvi attitűdjeinek megváltoztatása nagyon nehéz, bár nem lehetetlen feladat, melynek számos összetevője van. Az egyik részterülettel, a laikus beszélők nyelvről alkotott nézeteinek háttérben álló nyelvi ideológiákkal és mítoszokkal más írásaimban foglalkoztam, ill. foglalkozom (Lanstyák 2006a, 2006b, 2007). Ezek feltárása, alapos elemzése, a nyelvtudatos beszélők felvilágosítása kétségtelenül fontos elemei ennek a folyamatnak. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a nyelvi mítoszokat és a nyelvi ideológiákat különféle társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. tényezők befolyásolják; ezek megváltoztatása viszont messze túlmutat a nyelvtudomány határain.

A radikális problémamegoldás mellett, azzal párhuzamosan helye van a „konformista” megoldásnak is, annak ti., hogy a nyelvhelyességi stílusproblémával szembesülő beszélők elsajátítják és bizonyos beszédhelyzetben használják is a társadalmilag elvárt nyelvi formákat. Ha egy tehetséges (mondjuk határon túli) fiatal, aki mellesleg suksüköl, állásinterjúra készül, és nem akar hátrányba kerülni egy esetleg kevésbé tehetséges, de a standard nyelvváltozat normáját nagyobb mértékben követő vetélytársával szemben, nem tehet mást, mint hogy megpróbálja begyakorolni az elvárt beszédmódot. Az nem megoldás számára, hogy elhalasztja az álláskeresést arra az időre, amikor majd a közvélemény másképp fog viszonyulni ezekhez a „nyelvhelyességi hibákhoz”.

A fent említett nyelvi jelenségek egyik csoportja, a határon túli kölcsön- és vendégszavak esetében a megoldást nehezíti, hogy ezek használata sokszor közösségi méretű nyelvi hiány következménye, ennek pótlása pedig nem is mindig oldható meg egyéni szinten. Ezt felismerve jöttek létre a határon túli régiókban az MTA segítségével azok a kutatóállomások és kutatóhelyek, melyeknek egyik legfontosabb feladata a határon túli magyar közösségekben jelentkező nyelvi problémák megoldása, különös tekintettel a nyelvi hiány enyhítésére, ill. megszüntetésére.

Paradoxonnak látszik, de a radikális megoldásokat óvatosan kell alkalmazni, épp az érintett nyelvi jelenségek kulturális beágyazottsága miatt. A nyelvi mítoszok nyílt rombolása, a nyelvi értékítéletek megváltoztatása érdekében tett erélyes lépések bizonyos jelenségek esetében a beszélők szemében egyenlőek lehetnek a kultúrarombolás-

²¹ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyelvi formák társas megítélésének vizsgálata ne volna nyelvészeti feladat (is), hiszen ez a megítélés – amint erről fentebb beszéltünk – belevetül e formák stílusértékébe.

sal, és erős ellenállást válthatnak ki nemcsak a társadalmi elitből, hanem akár még azokból is, akiknek segíteni akarunk. A problémával szembesülő beszélő az esetek egy részében ugyanis azonosul azokkal a nyelvművelői attitűdökkel, amelyek a nyelvi problémáját okozzák (pl. elfogadja a nyelvhelyességi intelmeket, vagy egyetért azzal, hogy bizonyos helyzetben valamilyen nyelvváltozatot vagy nyelvet nem kellene használnia).

Szemből a nyelvhelyességi stíluskérdésekkel a nyelvhelyességi látszatproblémák kezelésében nincs szükség ilyen óvatosságra: az e csoportba tartozó nyelvhelyességi szabályokat bátran fölül lehet bírálni a tényleges nyelvhasználatnak megfelelően. A „tényleges nyelvhasználat” persze beszélőközösségenként változhat (és sok tekintetben fel-táráásra vár): ezért szükség lehet a kodifikációba bevett változatok szá-mának ésszerű növelésére, különös tekintettel a határon túli magyar nyelvváltozatokra. A tényleges nyelvhasználaton alapuló spontán kö-zösségi norma és a kodifikáció egymáshoz közelítése emberek nagy tö-megeit szolgáló nyelvalakító feladat lenne, nagyszámú nyelvi problé-ma megoldásának legemberibb módja.

A kodifikált norma követésének csak viszonylag kevés nyelv-használati szintéren van gyakorlati jelentősége: minden más helyen és helyzetben bátorítani kellene a beszélők igényeinek legmegfelelőbb, természetes nyelvhasználatot. Ha a határon túli magyar lakosságú tel-pülések hivatalaiban az ügyintézés nem omlik össze attól, hogy nem-csak az ügyfelek, hanem a hivatalnokok is sok esetben nyelvjárást bes-zélnek, s beszédüket ráadásul számos kontaktusjelenséggel tarkít-ják, ha a kórházakban nemcsak a beteg beszél sokszor nyelvjárásban, hanem az orvos is, s ez semmiben nem veszélyezteti a gyógyítás sike-rességét, ugyan miért is kellene Magyarországon minden nemstandard beszélőnek erőfeszítéseket tennie egy olyan nyelvváltozat használatára, amely nem vagy alig javítja a kommunikáció minőségét? Jelenleg ezt so-kan mégis megteszik, mert ha a nemstandard elemek használata a kommunikáció minőségét nem rontja is, rontja a róluk alkotott képet, ez pedig hátrányosan befolyásolhatja céljaik megvalósítását.

Azt a folyamatot, amely oda vezethet, hogy a beszélők vernakuláris nyelvváltozata, tényleges „édes anyanyelve” olyan szintereken is megjelenhet, amelyekről korábban száműzetett, merjük annak nevezni, ami, és aminek más országokban már nevezik, s a posztmodern kor fontos sajátosságának tartják: *destandardizációnak*. A jelenlegi történelmi korszakban a nyelvi egységesítést elsőrendű értéknek tekintő nyelvi nacionalista ideológia további erőteljes érvényesítése nem szolgálja az emberek érdekeit. A posztmodern korra a kisközösségek identitásának megerősödése, ezzel együtt sajátos nyelvi identitásának

mind erőteljesebb kifejeződése a jellemző számos országban (vö. Neustupný 2006: 2217–2221). Az a felfogás pedig, hogy a nyelvi sokféleség (akár egy nyelven belül, akár nyelvközi viszonylatban) ártalmas lenne az államok számára, nyelvi mítosz, és a történelem szemétdombjára való.

Hivatkozások

- Beregszászi Anikó–Csernicsekó István 2004. A nyelvjárások és a kárpátaljai magyar iskola. Nyelvjárási jelenségek szociolingvisztikai vizsgálata. ... *itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint.
- Domonkosi Ágnes 2006. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest–Dunaszerdahely: Tinta Könyvkiadó–Gramma Nyelvi Iroda.
- Göncz Lajos 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2004. Nyelvi változók a vajdasági magyarság nyelvhasználatában. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások*, 85–144. Szabadka: MTT.
- Jernudd, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. Jahr, Ernst Håkon ed., *Language conflict and language planning*, 133–142. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Jernudd, Björn H. – Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? In: *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Ed. by L. Laforge. Québec 1987, 71–84.
- J. Soltész Katalin 1967. Az idegen szavak helye a mai magyar nyelv rendszerében. Szathmári István–Imre Samu szerk., *A magyar nyelv története és rendszere*, 300–304. Budapest: Akadémiai Kiadó. (*Nyelvtudományi Értekezések 58.*)
- Kolláth Anna 2005. Nyelvművelés és nyelvi tervezés kisebbségben. Muravidéki nyelvhasználati jelenségek és megítélésük. *Magyarul a Muravidéken*, 84–97. Maribor: Zora 39.
- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*, 549–576. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Akadémiai kézikönyvek.)

- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lanstyák István 2003. A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127/4, 370–388.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskaságok gazdag tárházából. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5/4, 69–98; 6/1, 51–76.
- Lanstyák István 2006a. A nyelvi tévhitekről. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest–Dunaszerdahely: Tinta Könyvkiadó–Grama Nyelvi Iroda.
- Lanstyák István 2006b. Általános nyelvi mítoszok. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest–Dunaszerdahely: Tinta Könyvkiadó–Grama Nyelvi Iroda.
- Lanstyák István 2007. Nyelvi ideológiák és filozófiák. Kézirat.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.) Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István–Simon Szabolcs–Szabómihály Gizella 1998. A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről. Lanstyák István–Szabómihály Gizella szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 67–77.
- Myhill, John 2004. A parameterized view of the concept of „correctness”. *Multilingua* 23, 389–416.
- Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. Ammon, Ulrich–Mattheier, Klaus J.–Neled, Peter H. szerk., *Sociolinguistica* 20, 92–104. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Neustupný, Jiří 2006. Sociolinguistic Aspects of Social Modernization. Ammon, Ulrich és mtsai szerk., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. 3. kötet, 2209–2223. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Neustupný, Jiří V.–Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181–366. [Reprinted in Baldauf, R.B./Kaplan, R., B. (eds), *Language*

Planning and Policy in Europe, Vol. 2. Clevedon etc.: Multilingual Matters, 2006, pp. 16–201.]

- NymKsz. 2005.² Grétsy László–Kemény Gábor szerk., *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)
- Sinkovics Balázs 2006. Állítsátok meg a suksükölést! – Egy nyelvhelyességi ítélet kialakulása. Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*, 298–311. Kolozsvár: Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége.
- Szabó Mihály Gizella 2005. Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 67–75.
- Szabó Mihály Gizella 2006. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelv alakításban. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest–Dunaszerdahely: Tinta Könyvkiadó–Gamma Nyelvi Iroda.